

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

L

Уређивачки одбор:

*др Даринка Горган-Премк, др Ирена Грицкаг, др Милка Ивић,
др Павле Ивић, др Александар Младеновић,
др Мирослав Николић, др Асим Пецо, др Митар Пешикан,
др Живојин Станојчић, др Драго Ђупић, др Егон Фекете*

Главни уредник:

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД

1994

Ирена Грицкат
(Београд)

ИЗ ИСТОРИЈЕ СТАБИЛИЗАЦИЈЕ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА КОД СРБА

— после Вукове и Даничићеве победе —

Разгледан је језик у српским књигама издаваним између шесте и девете деценије деветнаестог века, из области егзактних наука, одн. уопште са практичним и за дато време мање традиционалним садржајима. Показане су и делом прокоментарисане особености књижевнојезичког развоја у епохи непосредно после победе Вукових начела.

I

1. У средишњем делу ове расправе разгледаће се неке одлике језичке стабилизације код Срба у раздобљу између шесте и девете деценије деветнаестог века, и то према штампаним издањима, скоро искључиво београдским.

2. Историјски ход српског језика у његовим писаним облицима, онако како тај предмет проучава филологија, засада се, после многих измена у њему, завршава на прелазу из деветнаестог у двадесети век. То не значи да је тада настала некаква стагнација, још мање неко коначно достигнуто стање. Тај језик се непрекидно развија: како под утицајима различитих спољних чинилаца — међутим, при крају прошлог века такав се вид интервентних и пресудних притисака зауставио — тако и у лаганом саморазвитку, условљеном теже докучивим разлозима. Књижевни језик се у значајној мери уобличава путем регулатива које долазе од саме филолошке науке, некад од друштвених и политичких околности, и напореда с тим, он живи свој даљи живот изван регулатива.¹ Познато је из нашег књижевног наслеђа да је

¹ Што се тиче интервентних момената, сад мислимо, разумљиво, најпре на велике преображаје у употреби писаног и говорног језика настале појавом Караџића и Даничића, заједно са понеким њиховим претходницима и са бројним следбеницима. Познато је, даље, граматичарско истрајавање одређеног конзервативизма још и после очигледне Вукове победе, као и превише ревностно следбеништво, филолошко чистунство на коме се једно време настојало. Међутим, напореда су се јављале и друге, маштовите али неупоредиво мање значајне сугестије. Неко је у својим захтевима за фонетско писмо нишао до апсурда (А. Драгосављевић, у Летопису Матице српске из 1857. г.), неко други је тражио да се уништи све што је после Светог Саве ушло у нашу азбуку (Ј.

стандардизовано изражавање с почстака двадесетог столећа било већ сасвим блиско данашњем. Ипак се оно понешто разликује од изражавања тридесетих година овог века, као што се и то друго разликује од нашег садашњег. У ова лагана померања можемо се уверити листајући публицистику, уџбенике или научна и слична дела из одговарајућих десетлећа. Лепа књижевност има при томе у извесној мери властите путеве и ритмове.

Начини казивања у култивисаном писму наших новијих епоха рачвали су се, остајући на препознатљивим основама националног језика. Отприлике до пред крај осамнаестог века у српској средини су се приметно разликовали огранци условно названог сакралног, и такође условно схваћеног профаног језичког типа; тј. духовничког, претежно традиционалног — и световног, „сазнајног“, и то са многобројним обележјима властитих еволуција и са честим прелазним облицима. „Сазнавање“ о ономе што по данашњим мерилима припада хуманистичким наукама исказивало се извесним средњим начином, који није смео да буде истоветан са лаичким, док је „сазнавање“ о егзактноме све више испољавало народну језичку боју. Нешто пре Вука и коначно у Вуковом времену сакрални израз се повукао поставши знаком распознавања у својој, посебној служби. Сама сазнајност се брзо ширила ка све универзалнијим видицима, захваљујући учвршћивању грађанског сталежа и његовом убрзаном познанству са западњачком културом. А лепа књижевност је тада налазила успешне самосвојне путеве, она се удаљавала од форми које су на њеним почвима биле стапане или мешане са сакралним (одн. полусакралним, псеудосакралним) изражајем, те се, преко славено-српске фазе, ближила лаичком, говорно и књижевно стандардном типу, и у највећој мери сливала се с њим.

Поменути сазнајни, лаички језички тип покушаћемо да нешто подробније рашчланимо и осветлимо, и то у временском оквиру који смо на почетку одредили.

II

1. Не узимају се у обзир оне тематске врсте које су, припадајући старим интересовањима и учењима, биле већ и раније дуже неговане, развијале се са мање преломних момената, а сем тога су код нас и боље проучене. То би, наиме, били, поред богословља, домаћа историја,

Михајловић; издао је поводом тога књигу у Великом Бечкерску 1863. г.). Била је понуђена замисао о стварању заједничког јужнословенског језика, о „спојењу језика“, о „узајамном правопису“ (анкета коју је о том питању расписао Д. Медаковић у Српском дневнику 1857. г., са одзивима Хрвата Љ. Вукотиновића, Бугарина Г. Раковског и Словенца М. Мајара који је сам приказао такав покушај, пишући мешавином ћирилице и латинице и на српско-словеначком волапику). Чак је и после тог таласа истакнути научник Јован Бошковић, професор Велике школе, размишљао о „јужнословенском књижевном заједништву“; по њему би „потрошња научних дела“ била заједничка, а лепе књижевности раздвојене (*На Данчићевом вечери*, Гласник Српског ученог друштва 70, 1889, 321—337; ово на стр. 335—336).

мање-више традиционално законодавство, као и граматика са својим уџбеницима и расправама знатно умноженим од почетака деветнаестог века — све оно, дакле, што бисмо означили као ближе хуманистичком кругу занимања. Овде се разгледа онај језик који је био у служби световног, и то наднационалног сазнајног круга и који је, управо у време о коме је реч, бивао снажно иновиран. Био је то језик следећих теоријских и практичних знања:

— математика (рачуница, мерс, мерни апарати); астрономија; физика, физичка географија, минералогија;

— науке у вези с живим бићима — медицина, хирургија, анатомија; зоологија, ветерина;

— науке и упутства у вези с различитим практичним активностима — пољопривреда, занати, домаћа радиност; техника; војна наука;

— музика, тј. музикологија.

Не искључују се ни друштвене науке, али усмераване на нове начине:

— светска историја; право; политика; психологија; световна филозофија.

Изостављена је ономастичка грађа, данас институционализована, а тада још делимично у превирању.

Ни при разматрању овог, оваквог језика у тадашњим књигама, нема потребе да се указује на фонолошка варирања која се у њима ту и тамо запајају, ни на морфолошка; ни на правопис са његовим још и даље колесљивим решењима. Особености из набројаних подручја промичу кроз примере али не представљају релевантан садржај. Пажња се усредсређује на досад знатно ређе разгледана питања. Поред терминологије, која у овако замишљеном прегледу може бити само узгред додирнута пошто је крајње разноврсна, у жижу анализе су доспели ондашњи убрзано тражени начини да се за мноштво обогаћених мисаоних садржина, укључујући ту и ситније реченичне прегипе и ослонце, изналази погодна лексика, синтагматика, еластична реченица. Друкчије казано, ми пратимо пролажење лексичких јединица, њихових спојева и обухватнијих синтаксичких одсека кроз „огледна“ уобличења и значења, кроз трансформације и трансемантизације, већ и тада застареле или данас застареле, или неуспешно понуђене, да би се долазило и до добро нађених и у данашње време прихваћених. Уједно се сагледава одређени вид премештања речи из једних у друге комуникативне функције, како се то процењује сада, из савремене перспективе.²

2. Избор штампаних дела из разноликих дисциплина и струка, протегнут на четрдесетак година, може изгледати као методолошки непречишћен. Овај избор је донста арбитрарно прављен, он не пружа могућности да се прати развој изражавања у свакој научној или просветној области засебно, нити да, затим, буду извучени статистички

² На слична питања, у вези с једним старим издањем из наше просветитељске књижевности, осврнула сам се у раду: *Из историје борбе за књижевни језик код Срба – Поводом „Землеписанија“ Павла Соларића*, Јужнословенски филолог XLVIII, 1992, 79–94.

или слични егзактни подаци. Разнородна фактографија служи овде само као средство за шире осветљење једног одабраног сегмента наше језичке еволуције.

У изнетој грађи не може бити ни међудеценијске или уопште какве временске раздобоје. Али не треба сметнути с ума да је разливеност одговарајућег напредовања и била типична за оно доба, и то због више чинилаца. Играла су улогу неједнаки ступњевни образовања појединих добронамерних списатеља, услед њихових — тада још до прс кратког времена — нестандардизованих лектира, па и због школа где су се објектовали њихови језички критеријуми. У том периоду још су деловали неусједначени ставови друштва према законима књижевног писања, према самому вуковству. Изглед језика у некој књизи зависио је и од популарности, од раније релативне разрађености одговарајуће тематике одн. од празнина у њеној лексцици и идиоматици; затим од тога да ли је књига превод или оригинал; најзад, понскад, од ауторовог течнијег или мање течног владања језиком, можда од слабијег сналажења уколико је он њиме морао и да пише.

Пошто примери који су овде скупљени одудару својом структуром од начина на који би се исти садржаји исказали данас — јер су тако и били бирани — нагласиће се још нешто. Ниуколико не значи да је сав језик у књизи сличан примерима извученим из ње, нити би се густином ексцерпције, макар и са вшег броја страница, могла пружити представа о сразмерама између још недостигнутог и већ достигнутог стандарда како га ми прихватамо. Дати примери не илуструју, дакле, ни самог писца, још мање степеницу на којој се одређена наука у одређеној години или деценији код нас налазила и формулисала. Ти примери, боље рећи „изражајни просек“ њихов (као што и сам избор књига представља просек), служе само као илустрација старих навика и нових продора, а дати су као дистинктивна грађа у односу на данашњицу. Тако како гласе, сведочећи о недостатностима узусног језика, они су током времена ипак све мање и мање били могућни, да би коначно постали неупотребљиви, или би исклизнули у неке померене стилизације. Једино је у том смислу био прављен избор лексике и синтаксичких обрта, премда на многим местима он може изгледати као намерно састављена лепеза бизарности и наивности. Наивност, разуме се, није тражена, али она неминовно промиче кроз ову грађу, као што промичу поменути правопис, морфолошка неустаљеност и др.

Трудили смо се да примерска дајемо у што целисходнијим обимима. А пошто илустрације за напред објашњено промицање лексике кроз појмове, као и за синтагматске и синтаксичке експерименте, често долазе у истим реченичним сегментима, овде се грађа по таквим граматичким мерилима не раздваја. Дајући потребан део реченице, истичемо у њему курзивом оне речи на које истовремено скрећемо пажњу: без њиховог понављања у неком другом, даљем опису, али уз евентуално објашњење у загради.

3.

а) Списак скраћеница ексцерпираних грађа.

Алг	<i>Алгебра за гимназијс,</i> Београд, 1863.
Астр	<i>Астрономија или наука о звездама,</i> посрбио Гаврилъ Поповић, архимандритъ, Београд, 1850.
Дарв	<i>Постанак фела,</i> написао Чарлс Дарвин, превео М. М. Радовановић, Београд, 1878.
Дом	<i>Домоводство и радност,</i> Димитрије Чобић, Земун, 1856.
Жив	<i>Аналитички и систематски преглед животиња у Краљевини Србији,</i> Л. Ђ. Докић, Београд, 1883.
Ист	<i>Историја света за народ и школу,</i> књ. II, Стојан Бошковић, Београд, 1872.
Јест	<i>Естетичвена повѣстница,</i> Вукъ Маринковић, Београд, 1851.
Корн	<i>Гласник црквене певачке дружине „Корнелије“,</i> Београд, 1883.
Мед	<i>Народна медицина,</i> Вл. Ђорђевић, Нови Сад, 1872.
Мет	<i>Метарске мере,</i> Димитрије Нешић, Београд, 1877.
Мин	<i>Минералогија и геологија,</i> по Науману и Беданту, написао др Јосиф Панчић, Београд, 1867.
Муз	<i>Наука о музици,</i> Милан Миловук, Београд, 1867.
Око	<i>Око у животиња,</i> Жив. Живановић, Београд, 1881.
Ос	<i>Наука о осећању,</i> Милан Кујунџић, Београд, 1867.
Осн	<i>Основи за возну службу на краљ. српским жељезницама,</i> Београд, 1885.
Пол	<i>Политички речник,</i> свеска Б, Владимир Јовановић, Београд, 1872.
Пољ	<i>Општа и посебна наука о пољоделству,</i> Гаја М. Матић, Београд, 1873.
Прав	<i>Правила саперске службе,</i> Београд, 1867.
Прил	<i>Прилози дијететници душе,</i> Ернст Фајхтерслебен, превео С. В., Београд, 1880.
Рач	<i>Основна рачуница за употребленіе учеће се младежи србске у нижимъ разредима,</i> сачиніо Л. Шпанић, Београд, 1853.
Реф	<i>Реформе у Србији,</i> Београд, 1860.
Рим	<i>Римска повѣстница одъ Еугропија,</i> преведена Матеємъ Костић, Нови Сад, 1853.
Фил	<i>Положај и задатак философије,</i> Мијанло В. Вујић, Београд, 1879.
Хир	<i>Мале хирургјске услуге и прва помоћ у повредама тела за изучене бербере у кнежевини Србији,</i> Београд, 1869.

б) Преглед грађе по областима знања, са одговарајућим скраћеницама.

математика, астрономија ...	Рач, Алг, Мет, Астр, Мин.
науке о живим бићима ...	Мед, Хир, Јест, Дарв, Око, Жив.
упутства о разним	
активностима ...	Пољ, Дом, Осн, Прав.
музика ...	Муз, Корн.
друштвене науке ...	Рим, Ист, Реф, Пол, Ос, Прил, Фил.

4. Даље се дају примери, сређени по хронолошком реду издања.

1850. г., Астр.

[Звезде] имаю стазе своје, по конма се око свогъ сунца... точно и *уредно* обрћу 3; дайте садъ позоръ на *таблицу* (= погледајте илустрацију). Да видимо гди стои земља наша зими? Ено є горе, видите ли... сунчани зрацы у тай паръ тамо недопиру 12; Они то неговоре онако насумце, него се позиваю на нелажне *доводе* (= доказе) и счисляваня 14; Сунце [је] некимъ светлѣшимъ вѣштствомъ обколѣно 15; Како му є стаза око сунца пократка [Меркуру], то се и неодмиче далеско одъ нѣга 17; Иза Венере, спрѣћу сунца, стои одма земља наша 19; Ријоћи утробу нѣну [Земљѣ] коє ашовомъ и пиюкомъ, коє другимъ *згодама*... 20; и подъ землянимъ [слојевима] и подъ каменитима наилазимо често *ово* (= час) *разгѣнїя* (=биљке), ово *животна* (=животиње), и то у својој целокупности, али сасвимъ у камснѣ претворсна 21; Съ тога *се рађа* (=настаје) помраченїе месца 26; Кадъ бы се на Марса попели и у сунце гледали, оно бы много манѣ изгледало 28; На томъ дугачкомъ путу прате га [Сатурн] шестъ месецїй, кои у нееднакой дальини око нѣга стоє 32; Стаза му є [Урану] око сунца *грдна*, прегрдна 33; [Репате звезде] имаю за собомъ репъ, кон пада у очи... своимъ *магловитымъ* и бледымъ изгледомъ 33; Звездари, да се небы помели у толикомъ числу звезда, *пали су* на ту мысао, да читаве *гомиле* звезда каквymъ годъ именовъ или знакомъ означе. Тако єдну одъ ти гомилица зову *Мало псего* 36; Природна тежина свою небесны тѣлеса причинява некїй *обштїй тискъ къ средоточїю* 38; Привлачѣна сила сунца неда їої бегати одъ себе, а одбїяюћа сила неда да се састану, те тако мора у *когуръ* око сунца да се врти 40; На свима планстама, па їошть и на самымъ репатымъ звездама мора быти живы створеня и осталы *бездушны* тварїй (= неживе материје), као и на земљн 43; Кадъ на све ово помыслимо, чисто намъ станс память, єзыкъ намъ се завеже и пуни смо удивленїя и благоговѣнїя 47—48.

1851. г., Јест.

Сва животиня нема свою чувства', али безъ обштегъ осећаня не є една 9; *Осећанѣ* (= чуло додира) ... по целомъ телу *просуго* 9; Право нѣгово [мајмуна] *двизанѣ пужанѣ* є, у коме є збогъ руку' свои'

превећ вешт̄ 33; Орангутанг̄ *стиже* висину одъ 4 — 5 стопа, и кром̄ дланова', образа' и прстио' свуда є риђом̄ длаком̄ обрастао 33; Животиня овог̄ *племена* [језеви, кртице] *нѣжно* є створсена на подобіе миша 39; Остраг̄ 4 прста с̄ оштрим̄ увлачним̄ ноктима 43; Сад̄ є у музеуму ондашн̄ѣм̄ *учинѣн̄* (= препариран) и набієн̄ 48; [Хијена] у Абисиніи влада се како год̄ пас̄ (= држе је као и пса) 59; Елени *вицкасти* су (= витки, грациозни), *лепог̄* ... *стаса*, кратке *длаке скогови*, са сузном̄ рупом̄ испод̄ ока 101; Муфлон̄. Дивлята и *неотесана* овца (= неспрпитомљена) има ... *виюгасте*, *натраг̄ савієне*, *дебеле*, *треуголне* ... *рогове* 111; [Птице] *украшаваю естество* (= природу), *оживљаваю воздух̄ своим̄ фарбама* 125; [Младе птице] *лакше науче ариє* певати 138; [Петлови] *валяю се по прашини*, али *ипак̄ любе чистоћу* 173; [Ноге казуара] *оружіе су му*, *єр̄ь се њима вура* 185; [Птице пловуше] *яког̄ су створа* (= снажне грађе) 195; *Неким̄ родовима* [жаба, спољашње шкрге] *остаю на веки* 209; *Перпендикулярно репно перає* *двизан̄ѣм̄ своим̄ у страну* и *одуприран̄ѣм̄ о воду* *крѣе рибу* у *напредак̄* 226; [Неки лускари] *чанколизно* (= паразитски) *прєбываю на другой* ... *животиньи* 267—268; [Ракови] *имаю 10 савршени* и *іошт̄ по неколико осакаћени ногу'* (= *правих и савієних*) 269; [Пчелама] на *сразмерно повеликой глави стоє чувствена оруђа* (= *осетила*) 279; [Врста сове] *знаменита ноћница*, *упряномрке фарбе с̄ белим̄ литаром̄* (= *огрлицом*, тј. *обележјем друкчије боје*) 310; Сва му є *површина* [сунђеру] *слинама* (= *слузју*) *навучена* 335.

1853. г., Рач

Рачуница ... *управляя спекулацијама* (= *пословањем*) *трговине I*; Сви *результати алгебрајчески* [морају се] *посредством̄ рачунице* у *дѣйство* *привести II*; Да бы ову *тегобу* (= *потешкоћу* у *рачунању*) *уклоніо* ... II; С̄ь *тим̄ є* *дакле дѣло* *ово* *добыло* *свою уредну систему IV*; У *нѣму* [мом раду *ће се*] *по* *свой прилици* *коєшта наћи*, *што зактеваню* *вештог̄ математика* *неће моћи* *удовлѣтворити V*; После *миліона* *долазе* *стотине*, *десетице* и *єдинице* *одъ* *просты* *хиляда*, *одъ* *кои* *єрбо* *такођер̄ь* *ниедна* *ніє* *наречена*, *све* *су* *попунѣне* *нулама* 17; ... *за* *колико* *се* *є* *дѣлен̄ѣм̄ понизіо* (= *смањіо*) *умалитель* 45; [Множител̄] *немора* *быти* *нити* *нареченый* *нити* *єдног̄* *рода* *са* *другим̄* *двима* *броевима*, *будући* *да* *є* *нѣгова* *дужность* *само* *назначити*, *колико* *се* *пута* *множимак̄* *узети* *мора* 51; *Како* *быва* *проба* *дѣленя?* (= *како* *се* *врши*) 95; *Шта* *є* *запамтити* *о* *разломцима* *относєним̄* *се* *на* *количине* *манѣ* *вредности?* 119; *Производ̄* *заданог̄* *броя* *цѣлог̄* *множеног̄* *чрез̄* *себе* *умножи* [се] *чрез̄* *свеколике* *части* 141; *Овакви* *броеви* *мораю* [се] *чертом̄* *превући* (= *брисати*) 168; *Воображений* *новац̄* *зове* *се* *оная* *кои* *по* *имену* *само* *постон* *без̄* *да* *се* *збїля* *гдигод̄ь* *налази* 253; *Под̄ь* *правцем̄* *кованя* *новаца* *разумѣва* *се* *закон̄ь* *кои* *опредѣлює* *важину* (= *тежину*) и *чистоћу* *новца* 255; *Под̄ь* *новцем̄* *сравнительним̄* *разумева* *се* *она* *сорта* *новаца*, *с̄ь* *коіом̄* *се* *понайвише* *сравнява* *вредность* *єспапа* 258; *Брой* *кои*, *кад̄ь* *бы* *га* *узвєсіо* *на* *тређе*

достойнство ... (=подигао на трећи степен) 348; Коликогуба е со-размѣрность? 378.

1853. г., Рим

Онда самъ себи [народ] избере Трибунс народне, кои да буду собствене нѣнове судіе и одбранители, и кои[x] помоћу да бы быо народъ *безопасанъ* одъ нападања Сената 11; Ово имъ буде одказано, и рать противъ нѣи подигнуть; кои после жестокогъ сраженія и побѣђени буду, и кадъ иѣ умире, онда Римляни триумфираю 19; Онда Пиррхъ помоћу слонова Римляне побѣди, што су се они о томъ ништа не знаюћи, уплашили 22; Безбройна пакъ мложина и *терегъ* злата и сребра *достао* е (=припао је) Римлянима 33; Аннибалъ всѣхъ почне очаявати о срећномъ *излазку* (=исходу) рата 46; Даде ѣмъ миръ одъ оружія (=склопио је мир) 47; Аннибалъ три уводе (=уходе) у станове Сципионове оправн, које похватане заповеди Сципио крозь све своје станове провести 48; [Сципион Африканац] е прво войнике ленѣ и *невалале* више упражняванѣмъ, неголи казненѣмъ ... исправно. Затимъ многе шпанске градове ово на силу, ово чрезъ предаю прими 60; Грађански се рать у Риму *роди* 68; Галлія ... е у *округлости* (=обимом) својою 600.000 корачая имала 84—85; Кадъ е се кодъ Карра, негледѣћи на сва прорицанія *сразіо* (=сукобио), буде одъ Сурена ... побѣђенъ 85; Наскоро затимъ трудећу се о томъ Лепиду Цезарь се с' Антониємъ помири 92; Принуди Римляне, да се нѣму двадесетъ текъ година имаюћу конзулатъ даде 92; Бю е [Нерон] необычный *разкошникъ* и трошачія, да е ... вруномъ се и ладномъ мастѣу трео 100; Млога противъ нѣга *созаклетія* (=завере) [су] бивала 105; *Препирке* (=полемике) е латински одправляо, стихотворства и печална позоришта грчки е сачинявао 106; Побунс се и новцокователи, кои су *преварливъ* (=лажан) новацъ ковали 133; Овом' се совѣту Херкулій с' великомъ больомъ (=врло нерадо) повиновао 143.

1856. г., Дом

У онимъ предѣлима и државама, у којима није обдѣлаванѣ землѣ достаточно, или е пренебрегнуто, онде е оскудность, раана (=храна) врло скупа, и живити е тежко и опасно IV; Мора добро *свештвати* (=проучити) кои усѣвъ напредуе у врло гойной, а кои опетъ у умѣреногойной земљи 13; Цвѣтъ е нѣзинъ [хельде] за пчеле врло *напреданъ* 21; Гди е прилика да се може какова вода преко ливада *напустити*, врло е пробитачно 28; Челядъ у кући пуновольно слуша [газду], и нѣгово мудро уреждение радостно извршуе 29; Говсда су зсмлѣдѣлцу найнужднѣя зато него конѣи, што говсда даю више и боля ѣубрета 33; Легу [се] разне шкодливие бубе, и найвећу *пакость* правѣћи ровцы 37; Башта на *табле* (=парцеле) поделѣна 37; Наспе се по педлю, двс, три *ли* новогъ коньскогъ топлогъ ѣубрета 40; Прасъ (=празилук) се расаѣуе на леѣ онда кадъ му е посѣяномъ стабло на форму гусчїегъ перета дебело 42; Нужно [је] да иѣ [свилене бубе] съ котарицомъ на даску какову намести, и у исту пећъ за неко кратко време да поскапаю, тури 49; За 5 недсѣля стостручна наплата [се] получава 50;

Кошнице ... зимују ... у амбару гди имъ не бы зима врло големогъ *квара* нанела 55; ... због чега ће ... одъ цѣлогъ човчества вечито упоминаніе и захвалностъ получсна слѣдовати морати 57; [Наслов:] О занатима и умештвима у *обзиру* одѣла човческогъ 66; Нѣки рукодѣлци граде одъ вуне сукно и друге вунене матеріе 67; Одъ најчистіе и *наифайніе* землѣ прави се порцеланъ 73; Лію се [свѣће] и воскомъ посипаю, докле до полакъ *неодебляю*, затымъ се на даски за то начинѣной да округле постану, валяю 78.

1860. г., Реф

Свако време прима по коє наследство одъ предходны дана свои. На томе наследству прирашћую нови добитци, ту *єдре* они и развіаю се 1; Четрдесетъ година затимъ появи се опетъ *навала буйны идеа* 3; Сваку потребу [ће] накнадити *сласть навичая*, у коме бы насъ новости могле неприятно потрести 6; ... да поѣмо нескомъ авантюриозномъ логикомъ, коя незастає ни предъ каквомъ умишльотиномъ, да се *стропоштамо* у валове агитацие 6; Предстон намъ предузети основна *преображеня* на трошној згради наши политички установа 8; [Скупштина] коя бы вотирала законе и упуштала се у *финоће* и поединости нѣове 9; [Путем реформе] имало бы дакле пасти све што у себи *гаи клицу нереда* 12; Малу хвалу нашої логици одаю они параграфи, кои понаособъ (=таксативно) означую случаєве 13; [Скупштина] ниє у староме патриархалноме *станю* 14; [Реформе] су за друштвено преображенѣ темель, на кои бы се влада *одупрла*, да чврстимъ коракомъ далѣ поѣ 15; [Земље] где се све напредне идеє могу слободно *расуги* ... 15; Допуштао имъ є наплаћивати таксе на неке *поглавитиє* еспає 17; 78 ђумручки линія, коє образова[х]у доста заплетену *машинарию финансијску* 17; 1796 године ... бы проглашенъ декретомъ єднимъ *падежъ* нѣнъ (=укинута је установа) 17; Озбыльно испитує, пре негъ што какву *огромну реформу* учини 19; Нагле измене нису могле остати безъ велики премашая, кои садъ треба да уђу у корито реда, да се подвргну ладноме *прегледу* 24; Лозинка наша, кою ћемо мы свомъ *жестиномъ* душе своє неговати 27.

1863. г., Алг

По разлики премѣна, коє мы предузимамо, да изъ дати броєва траженый брой знаѣмо, наилазимо и на разне начине рачуна 5; Потомъ треба изъ *b* по примѣру као што є съ *m* изъ единице чинѣно, некий резултатъ пронаћи 25; Садъ овогъ новогъ остатка првый чланъ подѣли првимъ чланомъ дѣлителя, и отудъ ће ти изаћи трећий чланъ количника. Овимъ начиномъ дѣли єднако (=и даље) 32; Сваки присменомъ некимъ представльеный брой сматрамо као простъ, ако противномъ изрекомъ неуговоримо 38; Кодъ одузимања разломака предпоставля се да су они, ако заєдничкогъ именителя имали нису, на таквогъ именителя сведени 62; Десетне разломке пишемо *особитимъ начиномъ*; т. є. ставлямо само бронтеля, и *одсѣчемо* у истомъ съ десна на лево толико цифра єдномъ точкомъ ... 68; Да *значенѣ* (=вредност) цифра десетногъ разломка знаѣмо, треба намъ *промогрити* десетный

разломакъ 69; Изразъ ... значи *ямачно* брой, кои е сложенъ изъ періода и изъ періоду предходѣи десетны цифра 75; Треба *разсудити*, есу ли оба рода броева право или обрнуто сразмѣрна 105; Кадъ посмотримо значенѣ израза a^{-2} , видићемо, да изъ *a* понайближимъ вишимъ *послованѣмъ* (=рачунском радњом) некій резултатъ тако извести валя ... 115; По изложеномъ *башъ* правилу (=по управо изложеном) ... 127; Едначина съ два непозната броя неопредѣлѣна е; има т. е. *безбројно* *млого* вредностій (=неограничен број решења) 181; *Поступанѣ* ... было бы, кадъ су сачинители велики броеви, врло заметно 202; Колика е дубљина бунара, кадъ узмемо да *падный просторъ* (=дужина пада) 15 пута толико стопа износи 229; *Доистный* успѣхъ *метова* (=бацања копке) приближиће се изражснот у броевима вероватноћи толико више, колика е всѣа мложина метова 278.

1867. г., Мин

[Минералогія] се бави са дознавањемъ важнијихъ *карактера* минералнихъ 4; Први [карактери = особине] су за минералогіју зато *најпретежнији* (=најбитнији), што су всѣиномъ врло точни 5; ... при друкче пријатнимъ околностима (=под иначе повољнијимъ условима) 5; Особито расположење електричке струје (=распоред токова) 6; Минерална се материја мора брзо стињавати (=стезати) и кристали се стварају несавршени (=постају неправилни) 6; Од првобитногъ кристала [се] само по гдекоји *дувар* још види 6; На свакомъ кристалу имају *се сматрати* (=узимати у обзир) ... кристалне равни 7; Ивични угао ... постаје од нагнућа двеју ивицу састављајућихъ пљосни 7; Има 13 *фела* до сада познатихъ тесералнихъ форма 10; Ова форма држи средину између октаедра и хексаедра безъ да би једна од тихъ првобитнихъ форма над другомъ владала 12; Најпосле се могу ... форме међу собом и са осталимъ формама од исте руке комбинисати затупљењемъ, заострењемъ и завршењемъ рогаља 14; Пљосни [су] многократ искривљене и рапаве (=неравне) 22; Одстојање свију пљосни од среде кристала [се] поремећава 23; [Гониометар] у осталомъ за наше цели залеже (=по другимъ особинама је довољанъ за наше сврхе) 24; Цепљивостъ му је [калцијуму] другојачија а другојачије и *владање* у ватри 27; Можемо *наблизу* (=егзактно) дознати тврдоћу минерала ако га стружемо добримъ *јегетом* (=оштрачемъ) 32; Ови поли (=полови) не задржавају свакадъ једнаку електричностъ, већ ју мењају 40; Многи минерали ... дејствују *од сваке* руке на орган *куса*, бљутави су, сладуњави, горки 41; Течности којима се *на ту целъ* служимо јесу ... 60; Од растворљива минерала остаће на лиму по *излапењу* воде видљива мрља 60; На горњи крајъ цеви окачи се *режањ* од хартије ... скробъ на хартији поплаветниће од јодове паре 63—64; ... тела која су некада спадала у два *царства* органска, а после су дошла у свезу са другимъ минералима 87.

1867. г., Прав

По растењемъ дѣйству градске ватре при постепеномъ приближењу къ граду, *извршаваю се Саппе* (=праве се шанчеви) на разне начине 2; За еданъ у тој точки укуцанъ кочићъ веже се поклопаць, и

онъ [официр] онда полако корача у правцу прсма познатимъ му предметима 10, У едно (=уједно) одкорачава дужине и подноси о овомъ ... своѣ известіе заповедајућемъ вишемъ инцинирскомъ офицѣру 11; Раденици узму ашове подъ десну *пазуву* ... будакъ се съ гвожђемъ обеси о лево раме 17; Близу скретајуће точке дошавши, стане чело колоне, докъ слѣдујући редъ не стане на нову пругу (=линију) 22—23; Разшираванѣ просте саппе посредствомъ дневни раденика. Дневни раденици скупе се пре сванућа у *слагалишту алатскомъ* 27; При непријатељскомъ изпаду владаю се раденици као што є у прошломъ члану (=претходном параграфу) речено 40; Съ обе стране *изквареногъ* (=оштећеног) грудобрана ... 47; Пошто є подофицирѣ све прегледо, дал' є у свомъ реду, командує онъ за одпочетакъ рада 60; Остає инцинирскомъ офицѣру ... на разположенѣ, да овакова згодна *магно-вєня* употреби, и са *на брзу руку сапомъ* толико наступа, у колико му на разположеню стоєћа или брзо у помоћ добивсена радећа снага дозвољава 76—77; Држаоци кука валяјућу се корпу помичу 89; Слѣдујуће се корпе съ обе стране поедино редомъ ставляю посредствомъ првогъ сапера докъ се јоштъ не може да мете дотеруюћа мера 111; Кадъ є чело сапе толико продужено, да корпа 1. на спољној страни удара одприлике у правацъ ивице корпи заднѣгъ сапскогъ *гркляна*, онда се командує 128; Окромъ (=осим) тогъ су потребна 4 коса подупирала 157; Поставлянѣ дирска починѣ се на страни, која ниє граду *на угледу* (=на видику) 157.

1867. г., Муз

Музика је вештина која *раздрагава* уво 1; ... све што се чује ... кад *се телеса потресу* и кад то ваздушни таласи доносе до ува 1; Два пут подвучено *С* ... јасно је на обон, а *дречи* на тромби 1; Виши или нижи *предео* октаве 3; [Знак] пред нотом *хоће* (= означава), да се не узме нотом првобитно означени тон 7; Секстола је *расцепана* триола на шест равни дела 29; Пауза, мала дугуљаста подебља црта, која виси под којом год цртом у систему црта 30; *Подельєне* тонова ... то се зове такат 37; Акценти не стављају се над нотама, но *свирац* их по датим правилима *унєшто ујача* 42; Уколико дуже треба да траје нота ... то је остављєно *кусу* и *сућєњу* свирца 46; *Солосвирац* у концертским *парчетима* 53; Помицање акорде, које *чувство не умирује*, у другу акорду, која *чувство умирује*, то се зове *разрєшење* 62; Овака *пофтораваня* зову се *слєства* (= секвенце) 73; На чланке *мотива* могу да се *обесе* нови чланци (= могу да се наставе варијације на исту мелодију) 73; Ставови симфоние ... имају исти *крој*, као и ставови квартета 81; Каприса (*Capriccio*), то је музичко парче у ком композитор хоће да изрази неке особене, *чудновате ђудливости* 81; *Јогунасто басо* (*basso ostinato*), то је пофторени став баса, над којим други гласови праве разне *фигурације* 85; Тонови постају од *заклаћиваня жице* 92; Тимпана ... *издаје* тон кад се по њему *лупа* 104.

1867. г., Ос

Као највиша сталност у знању, наука се развија из природне сталне *одредбе* своје ... из те одредбе, из тога *цртежа* њеног *ударали*

су [људи] опет на све стране, да њиме покушају осветлити целокупно поље 3; Спиритуализам у опште *разлива се у два зрака*, у реализам и рационализам 7; Дуализам ... није ништа друго радио но кројно облике личноме погледу своме и жељама својим 10; Унутрашњост људска излази на видик најпре у осећању, за тим у свести 11; Наука неће *растројена*, наука неће *угонућа*. Наука тражи светлости и живота 18; [Човек је] *врх* природе, он је ради остварења кличе природине 19; Изјашњавање јестаствених делова од вајкада се дељаше у два правца 25; Мишићи, на прилику, могу бити *накормљени* само азотном храном; топлина и дисање пак само безазотном храном 29; Апсолутнога мира ... нема. И камен је непрестано у *радњи* да облик свој одржи 37; То се не може у појединим *ситницама* (= детаљима) напред одредити 37; Модификације зависе од *стецаја* појединих појава 37; Из алкохола и угљенога воденика излази бесконачан ред нових *сложјаја*. И кад се синтеза масних тела удружи са синтезом органскога шећера, кадра је *вештина* да изведе милијунима нових телеса 43; Срце показује радљивост своју и пре *потпунога постана свога* 54; *Представничке радње* (= активности организма) према спољном свету јесу: покретање, пипање, кушање, мирисање, чување и виђење 55; Осетљивост ... је унутрашњост тела, снага телесна у рођеноме изразу своме — дакле је особа природна и предмет природни у једној истој *једнини* (= живој јединки) 59; Око ... је још *уметније* развијено него ухо. У очима се верно црта израз унутрашњости особе какве 78; Што два ока има, тим се добија пластичност у гледању, предмет сваки излази одвојен 78; У механизму осећања главан је израз хармонија 82.

1869. г., Хир

Продужење мозга у *лику* подебелог конопца (= кичмена мождина) 7; У кожи има сијасет *скважница* (= пора) 29; *Укогурити повезу* (= обавити завој) 48 и другде; [Спужва] је каоно-жута, састављена из многих ... укврћаних влакана, шупљикава ... упружљива 105; где на уду има испупчаја или ма каква *израсла* (м. р., ном. „израстао“) са кога летвица не може да се приљуби уза уд, ваља ју на тим местима *сходно* изрезати 110; Са некога засебног *условља*, које иште да се вена безбедно отвори, нашло се да су за то на врату, на прегипку лакатног зглоба и на *лесици ножја* (= на глежњу) *најсходније* ове вене 117; [Болесник] може да *онесвесне* ... те с тога могу пронаћи неприлике, које ваља свакојачко *мимонћи* 135; [Медицинска] пијавица кад допадне болести јако се узнемири и у томе немиру плива ... оне што су здраве мирују и мирно *отпочивају* на дну суда 184—185; У појединим случајевима нађу се на њима [доњим кутњацима] *пуцасте чворуге* 211; Зуби који *дупке* стоје извлаче се дупке 245; [Зуби] се или не дају кљештама добро ухватити, или се ласно скрхају под притиском кљуновних пола (= зубарски инструмент) 251; Поступа се [код загнојене ране] у свему онако, као што отонч поменуемо 266; Течност која из њега [мехура] изађе покупи се ... јер је она *немила* (= штетна) као влага 275; Ово потоње мора *другади* (= каткада; рус. „иной раз“) 2—3 дана узасопце да се чини 281; Ка предњем крају све тања цевчица [канила], где се

најзад (= на крају) дугмасто завршује 283; Живот човечији ... може да дође у опасност ... кад му се *пословање* (= функција) ма ком важнијем органу или читавој органској системи спречи 303; Когод се ијоле знатније рани, томс је права помоћ од *вештачког* (= стручног) лечења 309; [Усијаним гвожђем] *произведе се* краста, која покрије *ушће* суду из кога крв иде 316; Ако је рана на месту које је обрасло у косу, као на глави ... 317; ... да се ивица *упречној рани* тим бољма сљубе 320; *Руковати гнојењем* ... онако као што је зарад лечења ... таквих рана науком и искуством условљено, не може бити, те и није, посао изученим берберима 327; Ко хоће *да се обезбрижи* од опасности грома ... 401.

1872. г., Мед

Добро би било кад би српски популарисачи на то помислили 5; Они по свом *надртом* (= псудонаучном) знању имају већ готову дијагнозу 5; У појединим *громадним* варошима нагомилава се стотинама лекара 6; Дипломисане колеге пустише да фрагменти [кости] срасту 9; *Врже* ногу у непомични тврди завој (= стави у гипс) 9; Болести, које ... својом *бурношћу* застраше околину 12; Унутрашње болести *састављају* (рус. „составляют“, чине, представљају) најслабији део народне медицине 12; Круг радње (= делокруг, компетенција) женских народних лекара 14; Неудесним покретом тела запало је нешто меса између два прстена (= пршљсна) у кичменом стубу 17; Храна која зачепљава и ипертрофише трбушне жлезде ... продуцира читаве патолошке расе људског рода 20; Савршено *равнодушна* појава (= безопасна) 20; Одмах му [детету] *уклопе* кришку хлеба у шаку 24; Родилца [се] за време мучења намести на врло сниској столицници 26; Душевни утицаји учине, да се крвни сасуди на лицу ... стегну 47; ... на ушћима срчаних преграда и на *коренју* његових главних крвних сасуда 51; Душе се (= дува се) у дно ждрсла известан прашак 52; Болести у *таштим* (= танким) и дебелим цревима 54; *Разголићене* висине (= планинске голети) 59; Повређеника глава боли 65; Затим се бријачицом прекине кожа ... окрајци кожни поткупе истом бритвом, која дакле *заступа* и распаторијум (= замењује стругач) и којом се разголити парче лобање 65; Тиска црево ... натраг у трбух, докле га не сагура сасвим 68; Свака детиња болест *подмеће се* (= приписује се) томс што дете добија зубе 73.

1872. г., Пол

Банка је одговорна за свако закосњење (= закашњење, уп. рус. „косность“) и нехатност 179; [Банке] прикупљају заштеде и све залудно лежеће капитале, да би их предале привредној *радњи* (= активности) 186; [На банкетима] се у здравцама и *развезеним* беседама (вероватно: неусиљеним, спонтаним, уп. рус. „развязный“) исказују осећања, мисли 206; Може ли бити стиднијег злоупотребења власти, него кад се извлаче из народа новци 211; *Тиграти се* са поверитељима само зато што су слабији ... арчити *неверно* новце ... то је дрска безстидност ... то је срамна *развратност* и грабеж 211—212; О стварима за које се ... не зна коме као сопственост припадају, каже се да су без *госе* 220; У администарском погледу биро значи одбор, а *час* (= понскад) скуп

званичника 240; Није нужно размишљавати шта ће се решити, почем се решења од старијих случаја као у делу готова имају 244; Пошто би обилно надовољили прече потребе своје ... господари су се луксусу предавали 254; Почну се делити Богомили у мњењу о главном *чланку* њихове вероисповеди 265; [Богохуљење је] кад ко јавно, било писмено или *нацртом* и сликом грди Бога 268; [Средња Босна] где је и лето ладовитије и зима *строжа* 281; *Просторија* Босне и Херцеговине није никад тачно измерена 281; *Брак је слободно удружење* човека и жене освештано јавним *наравима* (= обичајима) ... удружење свечано 297; По схваћању политичких економа он [брак] је извор народног расплођавања и множења 298; [Полиандрију] неки тумаче мештанском или пределном *сувишности* мушкиња (= локалном превагом у бројности мушке популације) 305; Неимајући више ни да осваја ни да се брани, народ се могао предати своје побожноме чувству 315; ... жртвовање удовица, које се спаљују над *лешинном* мужа 321; ... *напустив* (= нахушкавши, рус. „напустить“) најпре Русе на Бугаре 332; Кад погледамо још и на њихова [Срба] новија патриотска *усливања* на књижевном и просветном пољу: онда, заиста, немамо очајавати о будућности њиховој 333; Уз те четири истине долазе још десет *одвратности* (= упозорења) или уздржања, што су десет заповеди Будистичких 337.

1872. г., Ист

... иза грозних домаћих ратова, иза силеџијске владе Јулија Цезара и његових наследника, оних *измета* људских 3—4; Устану неки смели и просвећени људи ... против *рим-папске* власти 12; Карактер словенских народа *означиће се* у другој периоди средњег века 13; Стара престоница и *заповедница* свету (о Риму) 18; Моћ и *сјајност* лозе Меровића (Меровинга) 35; Много му је стало за тим да га најзнатнији странски владооци уважавају 48; Освојења и установе његове нису биле трајашне, јер нису извршене као последак каквог животног начела 49; Карло ... колико је с једне стране увео неки поредак у *збрку* (хаос — додато у загради) ондашњих народа ... толико је с друге стране учинио *квара* природном здравом развијћу 50; Никаква сила неби могла заданути живот у овакве мртве и растројене *удове* државне 60; Народ се *узруја* по улицама (= почели су улични нереди) 61; Палмово *дрвље* 67; По старини времена, како се словенски народи јављаху извесније на позоришту историје, долазе на прво место Анти 87; Жупаније једнога већег предела ... имале су међу собом неку лабаву свезу 93; Византијски дворски систем владе [имао је] *шкодљивог* утицаја 126; Светски власници (= световни моћници) 131; Запитају Словени, да ли ће, ако се покрсте, морати да живе и *онога света* с Немцима 179; Мусломанску војску спопадала је чудна страва 226.

1873. г., Пољ

Могућство (= способност) [земље]: апсорбирати, сгушњавати и испаравати гасове 56; На загревање земље ... боја њена има позамашан

утицај и значај 57; Утиче на растварање хранећих материја 60; Главна начела о овоме могла би се овако назначити: што више земља једна лежи над морем, или морском површином, тим је све студенија 63; Нагиб ка странама света такође промешује топлоту, влагу и сву радњу земље 64; У дубоку, па још трошнију ораницу, ваздух много лакше продире, биљно корење може дубље и удобније да се простире 66; *Полепшавање* глине. Тешку глину поправљају ... извесне ... операције ... полагањем продубљивањем оранице, ако ова лежи на лакој пропуствљивој здравици 74; Крупнији песак, заокругласт 75; Где је много несковитих земаља, морају да се гаје овце већ и за љубав бољег утврђења тих земаља (о набијању пескуша) 77; Угљени хумус ... узрочи те је [земља] ужас (= првише) растрсита 84; Што је најгрђе, то је, што се горњи, исушни слој одтргне, одсли од дољњег, те онда не само што се корење прскине ... него је онда спречен долазак воде 87; Мњења о постанку њезином [земље црнице] веома [су] различна. Неки мисле да је она производ *грдних шума* 87; При свој тој разнострукости његовој [хумуса], он би остао *незнатан* (= слабо проучен), да тако звана хумуса теорија не изиђе на среду, те ... обори једно ужас застарело питање 88; „Губре је душа земљеделију“, то је девиза која је важећа за све пределе без изузетка, то је глас моћни, громовити, који се *растележе* по свима крајевима 93.

1877. г., Мет

Створио [је] нов систем мера, који је са своје простоте ... унутрашње свезе, правилног десетног чланања и *дивне номенклатуре* све досада познате системе ... далеко надмашио 4; Четвртина *земног меридијана* 6; Код метарског система није дакле ништа остављено *самовољно*, све је ту једно с' другим у свези као оно *гривне* једног ланца 18; Види [се] *несравњена* правилност ... метарског система 19; Склопиле су се у многим државама дружине, које су живо радиле на усвојењу једног општег и десетно чланајућег се система мера 25; Мера за течна и *трошна тела* (= расута роба) 37; Бурад са еспапом непосредно из страних земаља долазећа 47; Код мера за тежине килограм (иљада грамова — у загради) *заступиће* (= замениће) садању оку 57; Јединице из којих се тај број састоји моћи ћемо сложити у једну или више *гомила* (= целина) 61; При изговарању [вишечифрених бројева] не треба од тих нула никаква рачуна водити ... треба ћутећи прећи класу главних јединица представљену трима нулама 69; Куб — коцка — којег су *оштрице* (= ивице) један метар дугачке 103; Куб ... тело ограничено са 6 *плошта*, које су све сами квадрати 103; Делење метарских мера *свршује се* опет по истим правилима 118; Понајзгоднији начин израчунавања запремине буради јесте онај, где се буре сматра као једнако са једним ваљком 135; *Кутови* сандука биће споља оковани 138; Свака од тих *гомила* подраздељује се (рус. „подразделяется“) према природи мера на четири *одељка* 149; Почетни и свршетни урези 193; Мерила [су] по своме саставу доста менљива 193; На доњем крају павте (= карике) ... је утврђено јаје, које је са беоцугом *нераздвојно* скопчано (о кантару) 216.

1878. г., Дарв

Домаће расе имају често нешто наказни карактер 14; Они [би] у средњу руку (= просечно) варирали онолико, колико су варирале родитељске феле 16; Мисле да дуг живот у *питомини* ништи у фелама то строго тежење ка јаловљену 28—29; ... да њоме станемо доказивати е су *ћа* (уп. добровачко „ћа“= чак) и феле некад међусобно толико различне 29; Гуска, у увестима којима је у *питомини* изложена, има особиту, непрвојиту организацију 49; Није нужно замишљати, да се сваки варијетет или започетак феле мора уздићи на ранг феле (о прелажењу из подврсте у врсту) 70; Ја ћу оставити за будуће дело једно претрес тих тешкоћа 71; Варијетет један даље се распрострљо од његове *мисаоне* (= претпостављене, хипотетичне) родитељске феле 78; У *опширном* и метафорном значењу (= у буквалном и преносном) 84; Друга фела мора поћи на мањак ... видимо фелу какву како се уима 93; Јастреба *вид* (= чуло вида) на грабеж наводи, и то тако силно, да се ... на континенту људи опомињу да не држе бело голубље 116; У ... другим *догађајима* (= случајевима) находимо ... да имају [биљке] специјалне *направе* (= органе) 138; Сад, дај да видимо, како тај принцип *благодети* (= позитивни учинак), кога бива од *раступања карактера* (= разједначавања одлика), сдружен с принципима ... одабирања и пропадања, тежи да делује 161; Могу остати [створови] кроз неодређену *поворку година* 177; [Животиње] *груповане* у *гомиле* (= сређене по врстама) 187; [Животиња] *удешена за сумраче* (= адаптирана на полумрак) 200; Квага [афрички магараци] ... по телу *дивно* пругаста 232; Модификације које нису важне по *благостање феле* (= по одржавање врсте) 322; Кљун је патке кашикаре много великолепније ... структуре него уста кита 337; [Плочнице у кљуну] *излазе на помол*, уместо да су управо наниже оборене 337; Иверци *знаменити* су својим несиметричним телом 349; Кад не би особите *направе* било (= посебног анатомског устројства), кенгурче би се морало *неопходно* угушити 349; Немамо ниједног факта који би нам *водац* (= путоказ) био 391; *Прекори* (= противдокази) противу теорије 418.

1879. г., Фил

Сам је и нехотице морао да нагази на понска „идеална питања“ ... Њиме се нису задовољили људи *научари* 6; Мишљење људско у свакој *узајмици* (= повезаности) појава налази неопходну узрочност 9; Епикурско учење ... разрадио је Бруно истина у појетском али тако јасном, *поширеном* облику, да је наука његова био од најмоћнијег утицаја 16; Он је ... математичким радовима *прилагао* највећу вредност 22; Из наших појмова ... ваља издвојити оно што ми умишљамо, наше мислене *придевке* од реалног искуства 28; Одавде се природно *изметло* питање ... 35; Сва је грађа искуствена, а облици сређивања и довођења у свезу јесу *умни прилози* 35; Атоме или *сионе центре* (= средишта сила) ми нисмо у стању да опажамо 38; Природа нашег разума ... тежи да све оделитости доведе у суглас 40; То становиште мора остати стално, *непогресно* (= непоколебљиво) 52; Живот је човсков *неопходна*

комедија, која се закључује *неопходном* трагедијом (= неизбежна) 53; Цело *човештво* мора ... да пређе доба тсолошког мишљења 57; У нову логику унео [је] и нов *живаљ* (= обогатио ју је) 60; [Натурфилософија] је хтела да пређе *ћутом* сва заметна питања из теорије сазнања 65; Питање о извору сазнања ... *цепало* је и дан-дани *цела* философију на разне правце 74.

1880. г., Прил

Дејство, које показаше на понском патнику ова *добра рада расматрања* (= која су задовољна позитивним учинком), беше писцу најмилија рецензија I; Написао је ... врло *бистру* оцену наше књижице II; *Мила* драж (= пријатна) буди *оживљиви* живац 15; Атмосфера њина [великих градова] састављена је од страсти, брига и мисли *становничких* 16; Иљаду *инфлуенаца* (= утицаја) вреба самртника 17; Све *партије људске организације* (= сви системи у људском организму), која представља жив круг, улазе једна у другу 23; Животна енергија појединчева 37; Досетко — дивни елементе у целини људског образовања! ... Лечиш нас смешноћом и спасаваш од сићушности и педантизма (о хумору) 40; Сав нервни систем прима дрхатни покрет; цео човек чисто запева и забруји 41; Ово премисљање требало би да учини [човска] *решљивим* (= одлучним) 46; Будућност као веленадна сврха неког признатог одређења 59; Лакоумност, ова весела *изјава* природног еластицитета у карактеру, има већ сама чудно *храћиву моћ* 64; [Метода] коју ћсмо ми да предложимо у *будућим листовима* (= на даљим страницама књиге) 67; Нека су доста ови *бачени мигови* (= набачене идеје). Ја сам навалице кратак у овом *одсеку* (= одељку књиге) 75; Они оплакују човска ... уместо да га *студују* 79; Што више ум исприкупља све ствари под појам нужности, то више задобија *област* над страстима 83; Да се обрнем практичној сврси ових листова (смислу мог писања) 102; Цео живот пулсовима дејствује 105; Опажа своје лелујање између бића и ништавила 116.

1881. г., Око

[Органи] за храњење и *произвођење* (= расплођавање) 2; Тиме као да се *оверава* неподељеност органске природе 3; [Очни живац] у млогоме је на *просторији* (= протезући се) од ока до мозга, што је она свима позната телеграфска жица, од једнога телеграфа до другога 10; Кад би невичној руци могуће било да пажљиво *отгучи* (= одвоји) *белизну* (= беоњачу), под њом би се указала друга опна, којој је дато име *судовна опна* (= мржњача) 11; [Мржњача] обложена је црном *поставицом*, за коју се мисли да је намењена да ублажава у око долазећу светлост 12; Онда је [дужица] црвена и *неиздржљива* за јачу светлост 12; [Нестална величина зенице] долази отуда, што се онај други котур око зенице — дужица — може да *прибере* 14; [Једна] дужица не ради, и то је *болешљиво* стање 15; Сочиво може да се удали из ока срећном операцијом вештих очњих лекара 17; Очњи капци јесу два врло покретљива дела, који се ... непрестано крећу: склапају и отклапају — који рад (чији рад) ми зовсмо: *трептање* 19; Ивице оба капка обрасле

су длакама, које су упоље повијене, јер ако додирују око, производе *непријатност* 19; Сузе имају то *опредељење* ... да очњу куглу омазују 19; [Око] је свуд унаоколо обложено меканом *поставом* од сала 21; Живци неки из мозга свезују с мозгом чула наша и *посредују чулно осећање*, остали пак посредују кретање језика, лица ... 32; [Жута мрља] је најосетљивија спрам долазећих зрака ... На сред *иконице* (= жуте мрље, Панчићев термин) има једно *угонуће* које се зове и мрежичина јамица 33; Ми смо пореметили укрштање зрака, како је то по организацији нашег ока било угодно: наступила је *неразговорност* (= замућење вида) 38; Све су рибе обитаваоци воде. И код њих — почем им је тело редовно скоро с бока спљоштено — и очи стоје са стране главе 48; Све што одликује инсекте од других њима *подобних* или *неподобних* животиња ... 50.

1883. г., Жив

Реп кратак, закружен, ноге ... режњасте I, 63; ... дела која су ујемчила културним људима духовно надмоћије II/1, IV; Љуштура је у кожи укрита (о пужу) II/1, 7; Крила су састављена из два слепљена *платна*, а у средини су разнолике гранате вене (о једној врсти инсеката) II/1, 33; Фамилија *Phasmodea*, тело *линеарно*, дугачке ноге за *крочење* ... облици без крила личе сувом грању II/1, 48; [Инсект] штркљаст, беле боје ... предње ноге за *хођење* II/1, 54; На лицу [инсекта] је бодљава брада II/1, 101; Ноге су *различитог састава* (о инсекту који има различит број чланака) II/1, 120; Трбух састављен из 6—7 *кретљивих чланова* II/1, 145; Пипци ... у мужјака махом нису *разговорно* коленасти ... предња се крила не склапају ... живе *солитарно* (= ван заједнице) II/1, 178; Уста су *удесна* за сисање и бодње. Вилични пипци или су увлачљиве бодље, или су опружене кукe II/1, 196; [Пауци] имају четири плућа и толико жигова на бази трбуха II/1, 207; Чекиње [су] редимице поређане (о црвима) II/2, 1; Трепље могу бити поређане на *узвишеном* кожном набору, и овај може бити *целцаг*, или је подељен урезима II/2, 12; Ждрело је код неких *опружљиво* (= растегљиво) II/2, 83.

1883. г., Корн

У Бечу је добио нову технику за клавир (= стекао нову технику свирања), а стару и вајкадашњу *граматику музичну* мораде одбацити 25; Како какав млађан калуђер писаше нотама богаштину наших црквених мелодија, и даде се на то да их *вештачки изради* (= уметнички обради) и украси 31—32; [Корн. Станковић] је наше црквено појање израдио хармонички са правим вештачким одушевљењем, *без егоистичког ефекта* (= без властитог дотеривања) 45; Ниједно дело његово није изопачено празним *зијањем* и грамзењем за ефектом или нагомиланим смелим *узвикивањем* 53; [Сонате и опере] примане ... у Лондону, Паризу и Петрограду пљескањем руку 54; У Европи је данас музика честица једна сваког изобраења 56; Стаде он народне песме *израђивати* и *узвишавати* 57; Саме мелодије су тихе, крећу се у пределима мола и у полагањем временом (временском) размеру, а тежњом за накитом *проказују* очито свој источни постанак 71; Особита му је

заслуга што је из уста човечијих преписао на хартију онако чудне прелазе (= необичне модулације) и *органисао* их, т.ј. у ритам довео 72; [Певачи] ће бити способни и одушевљени вршиоци културне мисије *средством* песме у нашем народу 101.

1885. г., Осн

Ако се дуж пруге стоварују предмети са *одвесним* (= усправним, рус. „отвесный“) површинама, онда они морају бити удаљени од унутрашње шинине ивице 5; *Пругине ... справе* (= предмети за одржавање железнице) морају бити увек довољно на окупу 5; Сигнали на влацима морају на време осветљени бити тако, да их мрак никад неосветљене не затече 6; *Експлодну* робу не треба ни са којим другим еспапом заједно товарити 7; Влаци се деле на ... ванредна путовања, која се по нужди без вознога реда, па и без *приказивања* (= најаве) чине 8; Кад се са стоком маневрише, онда мора при руци бити осим *стоковоће* још једно лице, које ће са *подесним* справама кола зауставити 11; [Да се вагони сами не покрсну] ваља нарочито pazити кад наступа бура ... а особито у оним станицама што леже у *паду* (= на низбрдици) 13; У влаке што су одређени за возидбу путника мора се уврстити ... бар најмање једна кола ... као штитна кола 14—15; Пратиоци жељезничких возних средстава која на сопственим точковима *трче* ... 21; *Приређивање* путничких кола 22; Није дозвољено бавити се на степеницама колским, нагибати се на страну ... 26; Влак устопице иде за снежним грталом, које је у напред измакло да му пут прокрчи 27; Влак се заштићава позади безусловно (= обавезно) и онда, кад га је *одстојни сигнал* (= семафор) обуставио 35; Поставе се ручни *лопари* (= сигнали) окренути зеленом страном напоље, а белом ка *повређеном месту* (= ка оштећењу на прузи) 39; Кад се неки влак закасни, онда му ваља гледати да то *закашњење накрми* (= надокнади) 41.

5. Пошто ће се бацити летимичан поглед и на тадашња терминолошка трагања, потребно је дати неколико претходних напомена.

Најпре, добро је познато да се стварање термина, у начелу, не сме форсирати. Током интелектуализације и стандардизације српског језика у деветнаестом веку било је покушаја исхитреног грађења таквих речи, за којима се све више осећала потреба, али и упозорења да се то не ради програмски. У савременим филолошким расправама доста су се пута спомињале ове појединости из историје нашег језичког развоја. Друкчији је задатак — склапање номенклатура, при којем је неопходно промишљено распоређивати јединке, па макар се неко празно место у попису назива попунило сасвим новим изразом: по неопходности, али усклађено са задатим системом. Од тог проблема наши културни прагаоци средином прошлог века и још деценију-две после, били су доста удаљени.

Треба скренути пажњу на чињеницу да је сама терминологија у суштини широка област, са разливеним границама. Јављају се не само нови предмети, процеси, открића, стручне и научне систематизације у чијим је оквирима нужно примењивати раније непостојећа именована, него се током духовног развоја уопште намећу разне мисаоне јединице,

које могу постепено напредовати из вантерминолошких поља према терминима у правом смислу. На пример, неспецијализована реч „радња“ у споју „основна аритметичка радња“ није могла бити унапред мишљена као члан терминолошког система, али се, као што знамо, томе приближила (у Алг 5 читамо: аритметичко *пословање*).

У сферама оног напред спомињаног традиционалног књижевног стварања — националног, историјског, сакралног — наилази се на више тога што би већ била терминологија (па и својеврсна номенклатура, нпр. у богословљу). Али се са даљим, убрзаним ширењем видика и знања рађа нова лексика, или се по новоме семантизује постојећа, у служби нових захтева. Ту су безбројни индивидуални покушаји, хапакси, измишљенице. Испрва прсовлађују славнизми, често у славеносрпском духу, наравно и чисто српске творевине, а тек после све многобројније несловенске позајмице и општеприхваћене међународне речи. У свему овоме различите области научних знања понашају се различито и не иду укорак.

Илустрације које дајемо вађене су из напред наведених књига. Дајемо их у минималном опсегу, и једино зато што питање принципски спада у тему о којој је реч, мада га је на овом месту немогуће обрађивати. Једино што се јасно запажа јесте то да размотрени временски период није још обележен продором савремених интернационализама.

Рач — на више места: равни и неравни бројеви (парни и непарни), две почивателне (знак једнакости), стоећа количина (стална), обштый именитель (заједнички), сатна часть (стоти део). Алг — на више места: особени бројеви (посебни бројеви, за разлику од општих), единице положне [рус. положительный!] или одречне (позитивне и негативне), знак равноће (знак једнакости), ако су у каквој сразмѣри унутрашњи членови еднаки, то е мы зовемо савезна сразмѣра (геометријска размера) 98, квадраћењ алгебрајски израза (дизање на квадрат) 125, ако кѣ доистинѣ брою *a* додамо уображенный брой (реални, имагинарни) 142, прва часть у кубу каквомѣ (први члан неког полинома, дигнут на куб) 151, постепеность е растећа или падајућа (прогресија) 236. Мет — на више места: измере (димензије), стотични термометар (Целзијусов) 12, равностранице веси (равнокраке терације) 43. Астр — на више места: равнитель (екватор), ове четири [планете] безъ наочарне цеви (дурбина, пуштуле — сам аутор додао у загради) неможемо видити 6—7. Јест већаюћа стакла 267. Мин — на више места називи у номинативима : литија, калија, барија, стронција, калција, мада на другим местима постоје и називи са завршецима *-ијум*; специфична тежа; упала ивица ... испала ивица (под конкавним или конвексним углом) 7, симетријски пентагони 13, савезност најмањих честица (кохезија) 31, орган такнућа (чуло додира) 42, идентност (идентичност) 78.

Мед [знаци] код прераширених плућа (код емфизема) 5, плускавице (екцеми) 23, запаљење клстачног ткања (ћелијског ткива) 40, без лекарског наређења (рецепта) 46, кеса која обмотава срце (перикардијум) 51, трупна преграда (дијафрагма) 52, бубрежачко ткање (бубрежно ткиво) 54, савезно ткање (везивно ткиво) 55, баруштинска зараза

(маларија) 59, надмангански кални (калијум хиперманганикум) 62. Хир — на више места: кажипут (кажипрст), кљетно откање (ћелијско ткиво) 166, зуби мудрости (умњаци, русизам) 206, сокови (лимфа) 319. Јест — на више места: сечњаци (пипци), животиня коштунява, или сь костуромъ (коло кичмењака) 24, колсно негерско (црна раса) 31, кретини зову се блесани 32.

Дом оловна спондба (амалгамисање) 90. Прав точка за провалу (тачка пробоја) 92. Осн писмени приказ (авиза) 23.

Муз — на више места: тасте (дирке), сазвук (акорд), знаци повишавајући, унижавајући и успостављајући (повнисилице, снизилице и разрешнице), сводна цртица (лук у нотацији), преузвишени трозвук (прекомерни) 56, расцепљене акорде (разложени акорди) 66, гасионик (сордина) 96.

Реф староволя (конзервативац) 6. Ист непоредак и општа забуна (анархија) 5, преврт у двору (дворски преврат) 127—128. Пол — на више места: брђани (монтањари). Ос — на више места: стихија (хемијски елемент).

6.а. Показана грађа даје повода за нека тумачења, а и за оправдања поводом ових језичких лутања у другој половини деветнаестог века.

Познанство са световним наукама пристизало је Србима већ много раније, нарочито војвођанским Србима; на сасвим специфичне начине и пре осамнаестог столећа, а доста изразито ближе његовом завршетку и после тога. Приликом превођења, прављења компилација и самосталних састава, тражене су речи за „новоприобретена поњатија“. Подсећамо на ту чињеницу, јер је умесно да се направи једно упоређење. Таласи настојања да се не заостаје за европском образовношћу запљускивали су, на пример, руске православне земље већ од петнаестог века, па се тако ученост у њима равнала испрва према списима на латинском, а ускоро затим према савременим западноевропским, писаним на тамошњим националним језицима. То је пружало довољно времена за добро познати руски књижевнојезички развитак, укључујући у њега и аутентична народна обележја, и бесконфликтно прихватање наставка црквенословенског елемента. (О овоме ће бити још нешто речено и на крају расправе.) Срби су се одговарајућим токовима придруживали у осамнаестом веку, када је водећа наука била у највећој мери француска и немачка, уз модернизацију такође и руске. Српски језик је морао да хвата корак не само у знатно сажетијем временском распону, већ и посве друкчије. Он је тада био снабдевен мање искористљивим оријентирима у властитој традицији, имао је мање потребних норми у сопственој писменој прошлости.

У деветнаестом веку код нас се стварао интелегентски слој, са његовим, како практичним, тако и апстрактним али осавремењеним знатижељама и задацима. Напоредо с тим мењале су се представе о томе како се, заправо, мора испољавати интелектуални језик у књизи. До тог времена корисник књиге је био навикнут да се о ученим темама пише понешто „уздигнуто“, неразговорно, неприродно, са архаизмима, са разноликим (од писца до писца) поигравањем и маневрисањем

језичким средствима, што би, у суштини, почесто одисало неправилношћу, аграматичношћу. Сада је то нишчезавало, само што су поједине још незатрпе традиције — педесетих, шездесетих година — подсећале на ту књишку прошлост. Виђамо стављање глагола на крајеве реченичних целина,³ јачу склоност ка попридесљавању падежних односа,⁴ последње трагове „барокнизација“, различитих инверзија и парентеза,⁵ Такве појаве, као и изобичајена лексика и семантика, представљају за садашња мерила одбачена средства, а чак и у своме времену депласирано употребљена. Истина, нешто од тога могло је тада бити дијалектизам (подразумевамо првенствено лексикку), какав би се и данас можда нашао негде у народу.

Без обзира на околности, издвајају се уопште слабији оновремени писци (нпр., Око) од бољих, обдаренијих за писмо, упућенијих у филолошка збивања. Утицај оригинала са кога се прводило био је приметан код појединаца (латински обрти или њихове невеште прераде у Рим); за Прил не знамо да ли је емфатични тон придао књижи сам преводилац. У књигама оваквих садржаја колебања те врсте данас се не допуштају. На другој страни, има текстова (Ист и већина из осамдесетих година) у којима би обичан данашњи читалац дуж читавих појединих страница стицао утисак како држи у руци савремену књигу. Језик је у њима сведочни о способности да искаже све што је дотле у међународним знањима било достигнуто, без икаквих тешкоћа — па тако опет и властите хуманистичке садржаје, историјске, верске, родољубиве и сл.

б. Вук Караџић је с правом сматрао да веродостојни књижевни језик може кренути само од прстонародног. Његова одбојност према господском и учњачком говору, на позадини пређашњих схватања, била је разумљива. Међутим, свстовна књига у областима о којима је овде реч губила је карактеристике упрошћених поука за неуки народ. Стога је бледела нужност наглашено народског писања, наглашено вуковског. Најкултурнији посленици на овом пољу долазили су осамдесетих година до сазнања и о функционалним разликама у оное што се данас назива: жанрови, стилони. Тако је Јован Бошковић примећивао разлику између белстритичког и новинарског писања. У овом другом, држећи пред очима оно прво као узорито, видео је доста туђинштине. Спомињао је да се новине пишу „од данас до сутра“, да у њима „древлађује нехатни начин писања, несрпски склоп“. Још је теоретисао о томе како сваки народ има посебан „начин мишљења“, који се огледа у речима и „саставима реченица“; понешто би се, каже он, ипак могло и из таквих нама несвојствених токова прихватити.⁶ Наводимо ово као

³ И. Грицкат, *Још нека питања у вези са славеносрпском епохом*, Јужнословенски филолог XLIII, 1987, 125—126. О томе да је оваква особеност била критикована још почетком деветнаестог века в.: А. Младеновић, *Павле Соларић, Јован Дошеновић и Сава Мркаљ о српском књижевном језику свога времена*, Зборник о Србима у Хрватској 2, Београд, 1991, 369—377, на стр. 373.

⁴ Ово је вероватно потицало од навика стечених употребом црквенословенског језика.

⁵ О томе у раду И. Грицкат (в. бел. 3), 125—127.

⁶ И. (в. бел. 1), на више места.

изразе не више поствуковског пуризма (Бошковић је био један од представника те школе), него и раног разумевања за жанрове, па и за ситуације које допуштају употребу неког „страног тела“ у озакоњеном језику. То могу бити, поред осталог, увек нове стране речи, а могу бити и упади стилстичког карактера.

в. Захваљујући семантичкој и синтаксичкој структури која је већ постајала сасвим блиска нашој садашњој, понеке заостатке из славено-српских, или следбних, још увек нестабилних деценија смели бисмо данас да процњујемо као и тада већ свесне потезе стилизовања. Лексичке јединице су се у периоду којим се бавимо премештале из једних у друге равни; од стандардних за оно доба постајале су потпуно нестандартне, од несекспресивних експресивне или сл. Често се стиче утисак да је неки писац, који је иначе писао (по захтеву самог текста) стилски немаркирано, тражио понегде наглашени рељеф, убацивао метафору — јасно, у духу свога времена, онако како то сада, вероватно, не би чинио. Данашњи читалац нема ту тачних критеријума, јер нема могућности да сазна где је, код ког аутора, у којим етапама, престајала обична везаност за славеносрпство, застарелост, или несумешност, а где се из њих ишчауравала стилизација. Почети потискивања појединих речи, спојева или синтаксичких узуса из књижевне садашњости у књижевну прошлост не могу се правилно лоцирати уколико се посматра епоха која је и сама већ коначна прошлост за процењивача.

III

1.а. Језички тип о коме је доде било говора, а и поменути белетристички, који је у исто ово време примао видљиво осавремењене обресе, разрађивани су, и захтевали даљу разраду — поред осталог у том смислу да је требало да њихове реченице постају савитљиве, логично устројене и економичне на местима садржинских уметања или надовезивања. Такозвана лепа књижевност и она друга преплитале су се у том подешавању, узајамно се помагале и обогаћивале, поготову због разних прелазних врста, а и прелазних бављења истих посленика. Добри литерати су се подухватили преводилаштва, критике, есејистике, естетичких и филозофских истраживања, док су истакнути стручњаци за поједина подручја опробавали своје перо и у уметничким саставима, како се то и данас, и увек, ради.

Белетристика која је писана током разгледаних десетлећа била је несумњиво боља од истодобног научног и стручног писменог изражавања. Мањак квалитета на страни овог другог испољавао се услед ненавиклости на нове садржаје, а вишак на страни лепе књижевности захваљујући дару њених твораца, њиховој како филолошкој тако и уметничкој осетљивости.

б. Ако бисмо претпоставили да је језички развој у другој половини прошлог века (који на претходним страницама, јасно, није целовито осветљен) напредовао у резултату пораста разуђености и апстрактности самог мишљења, та претпоставка није без основа, мада се не сме губити из вида како је различитих спекулативних умовања

бивало много од епохе до епохе; и наше средњовековље их је неговало (служећи се у писму разгранатом творбом речи и замршеном синтаксом, сасвим туђим српском природном говору). Међутим, не треба замишљати да би се кретање језика по еволутивној линији, оној о којој је реч у нашем прегледу, могло органски заснивати на свесном увођењу или разради неке чисто граматичке архитектуре: на евентуалном умножавању глаголских (мислених) именица, сложеница, променљивих партиципа итд. То кретање унапред, у све даљу интелектуалност изражавања, није се на њима ни засновало.

Прилика је за једну невелику допуну овом расправљању.

2.а. Понекад се говори о томе како је Вукова реформа прекинула мање-више природан развитак њиховног језика, те да су му тиме били нанети застој и штета. Ова се тема варира на разне начине, некад са јачим нагласком на општим догађајима који су пресекали континуитет старе српске културе, па тиме и њених језичких моћи, некад и са непосредним указивањем на „изгубљене“ речи, на напуштене деривационе и синтаксичке елементе. Претпоставља се да би наш језик брже достигао своју гипкост, полихромност, свој ритам, интонацију, те да бисмо уопште већ раније створили врсну књижевност, да није било овог раскида. При томе се спомиње продуктивност неких, најчешће Венцловићевих састава (а то већ одиста није било средњовековље него лагани улазак у ново доба); сугерише се да би се са мање сметњи на такво стваралаштво могли наставити и Његош и Сима Милутиновић и други за њима, а иде се и до Момчила Настасијевића, који је, ето, са поновљеним напорима морао достигати предодређене домете. У оваквим размишљањима учествовали су још Стојан Новаковић и Јован Скерлић, потом Станислав Винавер, Милан Богдановић, Меша Селимовић и неки други.⁷

Неопходно је раздвајати димензију садржинских, књижевних, спиритуалних вредности од димензије језика у његовом граматичком отеловљењу.

Језички квалитети предвуковских књига који се наводе са похвалама спадали су у наш језик повезано са његовом некадашњом претежно хуманистичком службом, проповедничком, дидактичком, такође и старинском белетристичком, па о таквом језику махом и мисле споменути критичари. А ти критичари били су по животним опредељењима више књижевници или теоретичари, историчари књижевног стваралаштва, неголи стручњаци за језик, или су барем стајали на размеђу тога двога. По њима је Вуково време зауставило „оплемењивање“ језика,

⁷ Преглед у књизи: М. Селимовић, *За и против Вука*, Београд, 1987, 1—136; в. и: М. Павић, *Гаврил Стефановић Венцловић*, изд. Српска књижевна задруга књ. 437, Београд, 1972, 1—326, на више места, сажето на стр. 127. У приказима А. Младеновића, *Нови радови Н. И. Толстоја из историје књижевног језика код Срба*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXIII/1, Нови Сад, 1980, 209—229, износе се такве дилеме код Н. И. Толстоја и код самог А. Младеновића. О томе укратко и: И. Грицкат, *Нека ратчишњања о Вуковој реформи*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор LI и LI1/1—4, Београд, 1985—1986, на стр. 19—24.

његову трансценденцију, тајанство.⁸ Међутим, све то када се појављује, дугује своју појаву најмање граматичкој структури, чак не увек ни проширеној лексици, већ имагинацији која се њима служи, оно дугује у међу да се помоћу маштовито употребљених сема скривених у лексиси, помоћу неочекивано, духовито састављених синтаксичких полуга, узмогне кренути у слободне висине. А за тако нешто је ипак потребно имати утврђен, природан граматички ослонац, и, што је такође важно нагласити, треба поседовати ваљано припремљене могућности да се и обични, небелетристички садржаји излажу уходано, у добрим логичким диспозицијама, у лако прихватљивим реченичним облицима. Литерарна оригиналност и понетост морају се темељити на нормама, те инспирацију саопштења не треба мешати са његовом материјалном условљеношћу.

Поставља се питање — зашто о оном преддуковском књишком профилу (који ствара утисак да у знатној мери зрачи стилском димензијом) говоримо као о неприменљивом на потоњи развој српског књижевног језика.

Српска језичка историја упозорава да се на наш језик нису могла накалемити она образовања црквенословенског типа руске или српске редакције, која, евентуално, придају старим текстовима углед и укус веће спиритуалности. Такве црте могу да се нађу у функцији (као архаизми, псеудоархаизми), али оне нису у стању да постану основно градиво. Не спори се да је славеносрпски показивао знаке унутрашњег консолидовања — ово сазнање проистиче нарочито из нових, све исцрпнијих анализа његових — али је то био у неку руку надграђени језик иако великим делом народни; у врло слободној аналогiji, сличан српскословенском у старој српској култури. При датим околностима, и то не само политичкоисторијским или културолошким, славеносрпска обојеност била би неусадива у наше стандардно језичко ткање.

б. Напред је већ било дато кратко упоређење са руским приликама. Сада ћемо то поређење свести на саме филолошке правце развоја.

Поред других, већ поменутих момешата којима се у сфери о којој је реч одликовала руска средина, треба још узети у обзир фактор зближавања библијског и уопште богословског израза са народним разумевањем и народним говорним изражавањем: тачније казано — временски распон у коме се такво зближавање могло остваривати, као и карактер самих оних раздобља у којима је неки народ био у могућности да слуша духовну поуку уз чисто филолошко прихватање.

⁸ Дозволићемо себи да наведемо један занимљив пример, премда чињенично сасвим удаљен од наше теме. Грчки језик познаје удвајање речи у дистрибутивном значењу, што је временом постало и шири балканизам. У Марковом јеванђељу 6/39—40 речено је *συνλόβια σὺνλόβια ... πρᾶσιαὶ πρᾶσιαὶ* у контексту о народу који се поделио на групе и поседоау у редовима („ред по ред“). Д. С. Мерешковски (*Исусъ Незвѣстный*, том II/1, изд. Београд, б. г.) на стр. 174. произвољно преводи ово место на руски: *вѣлѣль имѣ разсадить всѣхъ за-стольными ложами-ложами [...] и возлегли грядками-грядками* — а на стр. 186. коментарише: „Въ этой музыкѣ повторяемыхъ словъ *symposia-symposia, prasiai-prasiai* какъ бы хрустально-прозрачная музыка сферъ“ (! — И. Г.). Ово је само екстремни пример, „екстракт“ у односу на слична размишљања наших, ипак стручнијих аутора.

Познато је да се раслојавање језичких типова — на црквени, канцеларијски и световни књижевни, разумљиво са међусобним прожимањима, доста јасно запажа у историји руске писмености готово још од тзв. кијевског периода. Треба имати у виду и тамошњу многобројну (у поређењу са истовременим, веома несличним српским приликама) полуапокрифну, фолклорно-побожну, ходочасничку, ту и тамо паганизовану хришћанску, усмену и писмену, књижевност — што је све доприносило да се руски говори управо и граматички, не само лексички или местимично стилизаторски, хибридују, без много отпора, са црквенословенским обележјима. У ту хибридикацију су се укључиле и одлике другог јужнословенског утицаја. Тако је руском постао сасвим присан разгранати партиципски систем (са герундијима и герундивима, а он није ни био својствен његовим дијалектима); у стандардном језику су се одомаћили наставци за грађење речи пореклом из црквенословенског (-ије, -ѝа, -изпа и још неки); евидентна је склоност ка употреби полусложеница и сложеница (што је у црквенословенском представљало греситички нанос), а дају се доказати и одговарајући синтаксички утицаји. — У украјинској и белоруској средини већ су се у шеснаестом и седамнаестом веку јављали подухвати синтезирања црквеног и народног елемента у циљу заснивања домаћег књижевног језика, а то је, у разним облицима, вредело и за великоруску средину.

За наше наводе је даље битно да се ова руска ситуација упореди са српском у једном нарочитом аспекту — наиме, да руски језик није прошао кроз један далекосежан процес: кроз особену балканизацију језичког система по мноштву карактеристика, кроз какву је прошао српски језик. На нашем земљишту се у различитим видовима испољава језички аналитизам, кондензација значења у лексемама захваљујући контексту, а при умањеном прибегавању префиксима и суфиксима; ту се техника предлошких, прилошких и везничких скопчавања реченичних делова доста разликује од аналогне технике у источнословенским и западнословенским језицима, као и, умногоме, од источнијег јужнословенског стања; ту владају друкчије тенденције у области деминуирања, негације итд. У резултату свега овога, српски говорни језик постао је типолошки различит и од црквенословенског, и од руског који је са овим другим испао срођенији, премда географски удаљен од црквенословенских изворишта. А друкчији од овако изграђеног народног није могао постати ни књижевни српски.¹⁰

Наш језик се уопште дубље индивидуализовао у односу на црквенословенски, те се његов сензибилитет према ономе што му не лежи у темељима не може надвладати. Он лако прихвата стране речи, па и неке стране обрте — то се може односити и на славеносрпску

¹⁰ О овим питањима сам расправљала у већем броју радова. Опширније анализе: *Језик књижевности и књижевни језик*, Јужнословенски филолог XXVIII; књига *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд, 1975; *О неким могућим правцима балканистичких истраживања*, Македонски јазик XXXII—XXXIII; *О неким ефектима вишеслојне миксоглотије на јужнословенском земљишту*, рад примљен за штампу у Зборнику Матице српске за филологију и лингвистику XXXVI/1, и другде.

грађу! — али морфолошку, творбсну или синтаксијку структуру никакве културолошке ни књижевно-стетске сугестије не могу трајно да му измене.

Резюме

Ирена Грицкат

ИЗ ИСТОРИИ СТАБИЛИЗАЦИИ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА У СЕРБОВ

Автором рассмотрен период истории сербского литературного языка близкий к его окончательной стандартизации, а именно язык второй половины 19-ого столетия, который можно видеть в книгах, касающихся распространения точных наук и разных практических сведений, вне богословской или различной собственной национальной тематики. Развитие этого языка, более короткое по времени, отличалось от тех традиционных способов книжного изложения, какие отшлифовывались уже значительно раньше поскольку речь шла о гуманитарных содержаниях.

Приводимые примеры взяты из двадцати с лишним учебников и пособий по математике, астрономии, физике, минералогии, медицине, зоологии, ветерине, земледелию, по разным ремесленным занятиям, далее — ознакомляющих читателя с музыкальной теорией, также и с модернизированной мировой историей, и под. Указывается на лексические и синтаксические „блуждания“ в поисках как можно более точных и затем окончательно укреплявшихся способов высказывания в этих чисто познавательных областях.

Вкратце показаны различия между русским и сербским развитием языков (в данном аспекте, но и в более расширенном филологическом виде), на фоне их неодинакового обусловливания в течение продолжительных исторических этапов.